

А. ҚҰДАЙБЕРГЕНОВ

СҰЛТАНМАХМҰТТАНУ ҒЫЛЫМЫ 30-ЖЫЛДАРДА

Сұлтанмахмұттану ғылымының зерттелу, өрістеу тарихы ұлттық әдебиеттану ғылымының даму эволюциясымен тығыз байланысып, ажырамас бірлікте көрініс табады. Өз дәуірінің үні, азаттық қоғамның жыршысы болған Сұлтанмахмұт ақынның әдеби мұралары ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің асылын жоймас рухани қазынасы ретінде танылғандықтан, әр кезең зерттеушілерінің зерттеу нысанасына айналды.

30-жылдарда да бұл ғылым саласын тану, зерттеу, насихаттау ісі жанданып, толассыз жүріп, нәтижесі әр алуан деңгейдегі зерттеулерге толы болды. Осы кезеңдегі қазақ әдебиетіндегі тұлғатану ісі кеңестік тоталитарлық жүйенің қыспағында болып, таптық тұрғыдан насихаттау басты орынға шықты. Социалистік тұрпайы әдіс негізінде қарастыру әдебиеттану ғылымының методологиясы ретінде танылып, қара дүрсін

пролетарлық көркем мәдениет қалыптастыру көзделді. «Отызыншы жылдарда әдебиеттану ғылымында әдеби сында тұрпайы социологизм әдісі, РАПП-тың солақай салты күшті еді. Олар әр ақын өзі шыққан таптың ғана жырын жырлайды деп білер еді, ақын-жазушы шығармаларын тек мазмұнын ғана сөз етер еді. Осыдан Сұлтанмахмұт Торайғыров туралы бұл жылдары мақала, кітап жазған, пікір айтқан қазақ әдебиетшілері мен сыншылары ақынды әр қайсысы әр түрлі түсініп, әр түрлі бағалады, әр саққа жүгіртті. Ол жөнінде жалпылама, екі - үшты, ұшқары қорытулар жасады» [1:19].

Осы кезеңде ХХ ғасыр басында көркем ой алыбы танылған Сұлтанмахмұт мұраларын біржақты қарастырушылар мен әділ бағасын беруге ұмтылғандар арасында әр тұрғыдағы әдеби айтыстар, пікір қақтығыстар жанданды. Бұл үрдіс жаңадан тамыр алып, өркен ала бастаған жас әдебиет сынының өскелең мұратынан туындаған еді. Сұлтанмахмұттану ғылымының эволюциясы алуан қайшылықтардан қадам бастауы — табиғи шарттылықтан. Сонымен қатар әлеумет өміріндегі саяси құбылыстар, әдебиет өнеріндегі таным қайшылықтарына әкелуінен. Осының және бір себебі, әдебиет сыншыларының теориялық таяздығынан торайғыровтану ғылымын күрделі көркем құбылыс ретінде қабылдамай әрі объективті ғылыми-теориялық методологиясын айқындамауынан. Осы тектес бір жақтылық ұшқарылыққа ұрындырды.

Әдебиет сыны мен тұлғатану тарауына шынайы бағасын беру үшін, алғы кезекте оның әдіснамасын қалыптау керектігін түсінген Б.Кенжебаев пен Қ.Өтепов «Әдебиет сынын дамытуымыз үшін алдымен оның методологиялық мәселесін шешіп алуымыз керек», — деп баса көрсетіп берді. [2] Сұлтанмахмұт мұраларын тану ісіндегі асыра сілтеулер мен теріс тұрғылар жасаудың орын алуына — ұлт мұратымен үнде-сетін ғылыми-зерттеу методологиясының анықталмағандығы себеп.

Алаш жанды ақын мұрасын әр қырынан, әр таным тұрғысынан қарастырған талдаулар керек десеңіз, тарихи мәнін бұрмалауларға, орынсыз топшылаулар жасауға әкелді. Бұл ретте абайтану ғылымы турасындағы проф. М.Мырзахметовтың «Абайдың әдеби мұрасының зерттелу тарихында 30-ж. соңына дейін орын алып келген тұрпайы социологиялық, формалистік, компаративістік жат танымдардың үстем болып, пікір жүргізуі Абай мұрасын танып білу, зерттеу са-

ласында басты кедергіге айналған келеңсіз құбылыстар көп зиянын, зардабын тигізіп, абайтану көшінің тарихи тура таным жолына түсуіне айтарлықтай тосқауыл жасап бакты», — деген пікірі 30-ж. сұлтанмахмұттану ғылымының да жалпы күйін, хал-ахуалын тұжырымдайды.

30-ж. сұлтанмахмұттану ғылымының үлкен жетістігі қайсы дейтін сауал қойсақ, ол ақын шығармаларының толықтай жинақталып, қалың жұртшылыққа таралуы болмақ. Ақынның мол әдеби мұрасын жинақтап, ұлт игілігіне айналдыруда қажыр көрсеткен алаш арысы Ж.Аймауытов қыруар қызмет атқарды. Оның оң бастамасы, ақын шығармаларының толық жинағын шығарсам деген арманы тек 1933 жылы іске асып, Қызылорда қаласында «Сұлтанмахмұт Торайғырұлының толық шығармалар жинағы» деген атпен жарық көрді.

Осы кезеңдегі сұлтанмахмұттану ғылымындағы елеулі құбылыс ретінде көрсетерлік жайт ақын шығармаларының орта мектеп оқулықтарына еніп, қысқаша өмір жолы мен аздаған өлендерінің берілуі болса керек. Орта мектептің YI, YII сыныптарына хрестоматиялық материал ретінде берілудің өзі ақын шығармаларының идеялық маңызы мен өміршендігін танытады.

Ақынның тұңғыш толық шығармалар жинағының шығуы аталған ғылымның жандануына үлкен екпін берген елеулі құбылыс саналады. «Қазақ әдебиеті классиктері сериясымен» басылған жинақты даярлаушы, әрі алғы сөзін жазушы да Жүсіпбек Аймауытов болатын. Алайда, «халық жауы» деп жалған айып тағылып, сталиндік репрессия құрбаны болған Ж.Аймауытовтың алға сөзін жинаққа енгізу сол тұста саяси қылмысқа тең қауіп тудырғандықтан бастырушылар жинақты алғысөзсіз шығаруды жөн табады. Жинақтың алғы сөзсіз, сын-ескертпесіз шығуы өз кезегінде солақай сындың қырына ілініп, партиялық әдебиетке жасалған қастандық ретінде сыналып, «таптық көрсоқырлық» деп бағаланды [3].

Осындай жалған қаралауларға жауап ретінде әрі ақын шығармаларын тарихи әділетсіздіктен арашалау мақсатында «Сұлтанмахмұт қандай ақын» деген кітапша басылып шықты. Шағын кітапшаға С.Мұқановтың «Сұлтанмахмұт қандай ақын» және авторы көрсетілмеген «Торайғырұлы Сұлтанмахмұт» деген мақала енгізілген. Бұл мақаланың авторы Жүсіпбек Аймауытов екендігін сұлтанмахмұттанушы ғалым А.С.Еспенбетов алғаш нақты фактілермен дәлелдеді. Ғалым:

«Материалдар жүйесі мен жазу стилі Жүсіпбек Аймауытовқа сілтейді. Ж.Аймауытов 1927 жылдың 20 мамырында көрнекті ақын, фольклорист Мәшһүр Жүсіп Көпеевке жолдаған хатында: «Мен бес-алты айдан бері Сұлтанмахмұт сөздерін жинап, жақында бітіріп, көшіріп, реттеп, баспаға, Ордаға апарып тапсырып қайттым. Махмұт сөздері құранның үлкендігіндей кітап болды. Ендігі жылдар басылып шықпақ. Аман болсақ, біреуін жіберемін», — деп хабарлайды. Хаттан Сұлтанмахмұт кітабын дайындаушы Аймауытов екендігі айдан анық білінеді ғой. Ж.Аймауытов 1931 жылы жалған жалаға тап болып, атылып кеткеннен соң іле-шала жарыққа келген мақалаға оның аты-жөні қойылуы мүмкін емес еді...» [4:47]

Сұлтанмахмұт шығармаларына 30-ж. сол кездегі партиялық әдебиеттің таптық тұрғысы турасынан негізінен төрт түрлі көзқарас белең алды. Олар: біріншісі — ұсақ байшыл ақын, екіншісі — буржуаз-мещанин ақын, үшіншісі — социал утопист және материалист шаруа табының ақыны.

С.Мұқановтың жоғарыда аталған мақаласы 1932 жылы басылып шыққан «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты монографиясындағы Сұлтанмахмұт туралы жазған материалының ықшамдалып, түзетілген нұсқасы болатын [5]. Онда ақын өмір сүрген орта, қоғам мен дәуір тынысы зерделеніп, Сұлтанмахмұттың ақындық қуаты, таптық тұрғысы турасындағы ой-пікірлері берілген. Ойшыл ақын Сұлтанмахмұт жырларының көркемдік қуатын дәл саралағанмен, бағытын теріс көріп сынайды. «Міне, осындай себептермен Сұлтанмахмұт жалпы қазақ бұқарасына әйгілі ақын емес. Бірақ Сұлтанмахмұт әйгілі болуға тұратын шығармасы түрі жағынан да, мазмұны жағынан да күшті, қазақтың ілгерінді - кейінді жасап жүрген күшті ақын сапалатын адамдарының қатарына қосылатын ақын. ...Ол белгілі бір таптың ақыны... Ол негізінде ұлтшыл, байшыл ақын», — деп түйеді. [5] Сәбит Мұқанов «ұлтшыл, байшыл» деп қоғамның мәж-бүрлігінен соцтұрпайы әдістің тар шеңберінен аса алмаса да, нәзік астармен, елеусіз емеурінмен түрі күшті, мазмұны бай ақын екендігін ишаралайды.

Осы мақаланың өзі Сұлтанмахмұттың ақындық бағыты туралы айтыстың тууына қозғау болды. Іле-шала осы мақалаға сын жауап ретінде Е.Бекенов «Ұлт қозғалысы және ұлтшылдық әдебиет» деген кітабын шығарды. Кітапта Сұлтан-

махмұттың шығармалары бір жақты тек таптық көзқарас тұрғысында сыналып, ұлтжанды мұратын ұлтшылдық ниет ретінде мансұқтады. «Біздіңше, Сұлтанмахмұт сол кездегі байшыл, ұлтшыл ақын-жазушылардың ішіндегі ең төңкерісшілі болды... Сұлтанмахмұт өзінше қаланы, мәдениетті, өнерді, байды, кедейді, алашорданы — бәрін көрді. Өзінше социализмді де көрді. Сондықтан Сұлтанмахмұт дәуірінде ұсақ байшыл, бұқарашыл, төңкерісшіл ақын болды деп санаймыз. Сәбит «төңкерісшіл, жаңа байшыл болған Сұлтанмахмұтты қалайша ескішіл, феодалшыл, қазақтың ескі қалпын көксеген дала ақыны қылады. Оның бұл пікіріне қоңырау алмаймыз» [6:59]. Бұл пікірден көргеніміздей, зерттеуші Сұлтанмахмұтты буржуазиялық революцияның ұсақ ақыны ретінде қабылдайды. Жаптым жала, жақтым күйенің нағыз кері. Әрине, Сәбит С.Торайғыровтың «байшыл ақын» болуы ескішілдігінен деп білсе, Е.Бекенов ақынның ұлтшылдыққа баруында ескішілдіктің жұқанағы да жоқ, саналы түрде келген деп, ақтаусыз үкім шығарады. Е.Бекеновтың бұл сыңаржақ айыптауы Сұлтанмахмұтты буржуаз, мещанин ақындар санатына қосып, әдебиет тарихынан біржолата шеттетуге жасалған пиғыл еді.

30 ж. өзінде-ақ, сұлтанмахмұттану ғылымының тамырына балта шабылып, біржолата ұлт әдебиеті кеңістігінен аластатылмақ болғанда ақын мұрасының насихатшысы әрі айнымас арашашысы М.Әуезов болды. Сұлтанмахмұт ақындығы турасында «Абайдан соңғы ақындар» деген мақаласында (Ж.Аймауытовпен бірігіп жазған — А.К.) берген «сыршыл ақын» деген бағасын өзгертпесе де соцрежимнің шаблоньна лайықтауға тура келді [7]. 30-ж. М. Әуезов «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы» оқулығында ақын шығармаларына қысқа көлемде болса да талдау жасауға күш салып, ақын мұраларының мазмұндық сапасын, сыршылдық сипатын танытты. Сұлтанмахмұт мұраларының маңызын дәл түйсінеді. Алайда, «таптық ағым» турасында келгенде, кеңестік диктатура уысынан шыға алмайды. Зерттеуші кітабында «Сұлтанмахмұт, түптеп келегенде, қазақ бұқарасының тұрмысын көп жазған ақын... Бірақ кедейге жаны ашығанмен, шығар жолды тауып бере алмайды. Тап тартысының революцияшыл түріне жете алмайды... Еңбекші таптың күресіне ілесе алмайды. Сондықтан Сұлтанмахмұт ұсақ байшылдық көлемде қалды» [8.171], — деп үстем көзқара-

сты сүйей салды қолдай отырып, ғылыми концепция жолымен ақындық қуаты күшті, сыршыл ақын дегенді түйсіндіреді. М.Әуезов осы мақаласын «Әдебиет хрестоматиясы» атты оқу құралына да өзгеріс, түзетусіз қайта енгізген.

Осы кезеңде ойлы ақын шығармаларына ғылыми апробациялар жасалмады. Ағымдық, социогендік сипатына қарай қарай теріс баға беруде РАПП-ның солақай саясаты үстемдік етті. Әдебиет сынындағы тұрпайы социологизм кейбір зерттеушілердің ақын шығармашылығы турасындағы пікірлерін екі-үшты, тіпті бір-біріне кереғар, мүлдем қарама-қайшы көзқарастар танытуға әкеп соқтырды. Мәселен, Сансызбай Айтмұқанов өз мақаласында «Сұлтанмахмұт Торайғыров қоғамдық теңсіздік жөнінде белгілі бір пікірді мықтап ұстанған адам емес» деп реакцияшыл консервант қылып көрсетсе, келесі абзацта «Сұлтанмахмұт әлеумет теңсіздігіне көзқарасы өзінен бұрынғы болған қай реалист жазушылардан болсын өзгеше, түсінігі анық, терең және идеясы әсерлі болған» деп прогресшіл реалист ақын ретінде дәріптейді. [10]. С.Айтмұқанов мұнымен де тоқталмай, сыршыл ақын өлеңдерін «өмірден қол үзген» торығудың символы деп қарастырады да, іле-шала «онда ешқандай торығу, пессимизм, я «өлімнің символы жоқ» деп қайта ақтап алады. Автор я пессимист, я оптемист ақын екендігін еш адам түсінбестей бұлтаққа, жалтақтыққа саяды. Бұл зерттеуінде Сұлтанмахмұтты ұлы классик ретіндегі дана жазушы деп оң бағасын беріп келе жатып, «ұсақ байшылықтан аспай қалған» буржуаз ақын деп және бір қойып қалады. Сұлтанмахмұт шығармаларындағы әлеуметтік мотивтерін зерделегенде «прогресшіл консервант ақын», «демократияшыл ұсақ буржуаз» деген бір-біріне мүлдем кереғар бөтуасыз шешім, берекесіз де жаңсақ пікір қорытады.

Социалистік қоғамды жырлауда үлкен табысқа жеткен ақын ретінде көрсетіп, Сұлтанмахмұт ақын шығармаларының соншалықты күйеленгеніне араша түспек болған зерттеушілердің бірі — проф. Е.Ысмайылов. Ол былай дейді: «Ол буржуазиялық гуманизмнен буржуазиялық әділдікті дағтаудан аттап өтті, ол ұсақ буржуазияның жеке меншіктік психологиясынан аттап өтті, олардан қол үзіп, социалистік утопизмге келді. Оған да тұрақтап тұрғысы келмеді, социализмге жететін жол іздеді. Бірақ бұл жолды таба алмады» [11.134]. «Мен ғашықпын көруге әділдікті, тегіс қылып көркейткен өмір түсін»

деген ақын мұратын социалистік утопияның көркем бағдарламасы ретінде қабылдаудан туындаған ұшқары пікір болатын. Сұлтанмахмұтты «социал утопист» болды деу қаншалықты теріс байлам болса, ақын шығармаларын қоғамдық формация межесінен бағалау соншалықты сорақы көзқарас болмақ.

Осы жылдарда Сұлтанмахмұттың ақындық ағымын біршама байыптылықпен қарап, оны «демократ-бұқарашыл ақын» деп пайымдау жасаған зерттеушілер де бой көрсетті. Солардың бірі — Қ.Дәукенов. Ол өзінің «Сұлтанмахмұт творчествосындағы қайшылықтар» деген мақаласында ақын мұрасының қазақ әдебиетіндегі алар орнын, тарихи-әлеуметтік мәнін объективті бағалауға ұмтылыс жасайды және де 30 ж. белең алған сұлтанмахмұттану ғылымындағы қайшылықтарға, оның ақындық беті турасындағы полемикаға әділет биігінен қарауға шақырады. Сондай-ақ, С.Мұқановтың «ұлтшыл, байшыл ақын», Е.Бекеновтың «буржуаз, жана байшыл ақын» деген бағалауларын сын тезіне алады. Аталған зерттеушілердің қате көзқарастарын, сұлтанмахмұттану жолындағы адасуларын баса көрсетеді. С.Торайғыровты қазан төңкерісіне дейінгі қазақ әдебиетінің ірі тұлғасы ретінде таниды. Оның шығармаларында ұлт өмірі, халықтың әлеуметтік-экономикалық алуалы мольнан қамтылып, мәдени-ағартушылық саласына зор өзгеріс енгізген реформаторлық қасиетін жоғары бағалайды. «Торайғыров көп оқымаса да көп тоқыды... Өз дәуірінің үлкен мәдениетті жазушысы болды. Мәдениеттіліктің, ақылдылықтың, таланттылықтың арқасында Сұлтанмахмұт жас кезінен-ақ дүниеге материалистік көзбен қарай бастады. Ол бергін келе жаратылыстың, қоғам өмірінің үздіксіз дамуда болатындығын және олар өзгеруінде үнемі төменгі сатыдан жоғары сатыға шығып отыратынын түсінді... 1917 жылғы февраль революциясын Торайғыров түсіне алмай қалды. Сондықтан ол біраз уақыт байшыл-ұлтшылдарды жақтады. Шығармаларында қайшылықтары бола тұрса да Торайғыровтың шаруалар тобының жазушысы, идеологы екені даусыз нәрсе» [12]. Байқағанымыздай, зерттеуші Сұлтанмахмұттың дүниетанымын марксизм диалектикасы мен дарвинизм эволюциясы шеңберінде ғана алып, оны материалистік тұрғыдағы ақын ретінде сипаттайды. Ал, Сұлтанмахмұттың эстетикалық идеалдарына, идеялық бағдарына жете мән бермейді. Біржақты ой-қорыту жасап,

затшыл ақындар санатына қосады. Дегенмен, Қ.Дәукеновтің бұл еңбегін сұлтанмахмұттану ғылымындағы қайшылықтардың шынайы проблемасын көруге жасалған батыл қадамдар қатарына қосуға лайық.

Қорыта айтқанда, сұлтанмахмұттану ғылымы 30-жылдарда тұрпайы социологизм тұрғысынан яғни, таптық мәні, партиялық беделі, күрескерлік қабілеті, әлеуметтік мотиві сынды жайлар деңгейінде ғана қарастырылып, мүлдем теріс баға берушілік те көрініс таппай қалған жоқ. Алайда, осы кезеңдегі зерттеулер жайы сұлтанмахмұттану ғылымының өрістеу ісіне алғышарт болып, ендігі даму бағыт-бағдарын айқындауға жаңа мүмкіндіктер ашып берді.

ӘДЕБИЕТ

1. *Кенжебаев Б.* Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеу, тану мәселесі. Арнаулы семинар материалы: Алматы, 1968.

2. *Кенжебайұлы Б., Өтепұлы К.* Тағы да әдебиет сыны туралы // Социалды Қазақстан. 1933. №147. 30 шілде.

3. *Сарыбаев Ф.* Қазақ мемлекеттік баспасының таптық көрсөкірлығы // Казахстанская правда. 1933. 23 апреля.

4. *Еспенбетов А.* Сұлтанмахмұт Торайғыров. Алматы: Ғылым, 1992. 200 б.

5. *Мұқанов С.* XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Алматы: ҚазМемБас, 1932.

6. *Бекенов Е.* Ұлт қозғалысы және ұлтшылдық ақын. Алматы: ҚазМемБас, 1933.

7. *Екеу.* Абайдан соңғы ақындар // Абай. 1918. №5.

8. *Әуезов М.* XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы. Алматы: ҚазМемБас., 1932.

9. Әдебиет хрестоматиясы. Орта мектептің VI класына арналған. Құраст. М.Әуезов. Алматы, 1933.

10. *Айтмұқанов С.* Сұлтанмахмұт творчествосындағы әлеуметтік мотивтер // Әдебиет және искусство. 1939. №7.

11. Әдебиет хрестоматиясы. Орта мектептің VIII класына арналған. Құраст. Е.Ысмайылов. 1933.

12. *Дәукенов Қ.* Сұлтанмахмұт творчествосындағы қайшылықтар // Лениншіл жас. 1938. №227. қазан.